

Оповідання

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Зацібуючи на ходу білу ранішню блузу, вона тихо і наче з острахом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні... ні, не треба... Хай будуть зачинені цілий день! — бистро й налякано наказала вона наймичці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору обличчя.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз у раз по вулицях. Коли б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є що варити?

— М'яса нема.

— То нічого. Обійдеться... Варіть, що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то інше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулась по хаті. В хаті стояв присмерк, і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим-то він скінчиться? Мало ще топтали людей кіньми, не доволі пролили крові, — треба було ще нацькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на сей час, заберім діти — не схотів... і от тепер дочекалися... Ах, боже! І за що ж? Їй мимохіть пригадалися брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище. Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Се прізвище було ненависне поліції, й тепер воно стояло у списках...

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Тс! Цитьте!.. Ах, боже мій! Перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птаха крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одягу та натягала дітям панчішки, певний, важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були, Варваро, на вулиці? — поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на хвортці.

— Що ж там... спокійно?

— Та так... Приходили якісь люди, питали пана.

— Люди приходили? Які ж ті... люди?

— А хто їх знає... люди...

— Що ж у них... було що в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема... Усі виїхали.

— Добре зробила, Варваро, добре... Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, oprіч вас, нікого немає... Ах, боже!..

— Варваро! Варваро-о! — почувся з столової роздратований голос пана Чубинського. — Чому досі віконниці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв напіводягнений чоловік її і жмурился посліпуваті очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його серед білявого волосся здавалось змішаним і пом'ятим.

— Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пушу...

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на лицях червоні плями.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втечеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якось чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти — хлопчик і дівчинка, — здивовані незвичайною обстановкою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. "Оратор, оратор", — злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її. І враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів... голови, голови й голови... впрілі, загіріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля була йому в лице, влітала з віддихом у груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому

ся річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодні?.. Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвили ладен розіллється морем пристрасті та затопити береги?

Раптом щось грюкнуло в віконницю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі заніміли.

— Ну, чого ти жахаєшся? — розсердився пан Валер'ян. — Певно, діти, пустуючи, зачепили віконницю, як се часто буває, а ти зараз не знаєш що подумала...

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? — налякалась пані Наталя.

— Панич Горбачевський прийшли... Вони через двір зайшли до кухні.

— А-а!.. нехай заходить, нехай...— Студент Горбачевський уже вихилявся з-за спини Варвари.

— Що там чувати, розкажіть!.. — привітався до нього господар.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микитки був чорносотенний мітинг. [30] Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім поклали знищити "раторів" та "домократів"...

— Ах, боже...

— Ви не лякайтесь, пані... може, нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три-чотири... Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як вглянуть інтелігента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками наляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що ж далі? — питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Пройшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять — трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

— Ах, боже...

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохати хліба? Спасибі. А все-таки дивуюся, чому ви не виїхали на сей час з города? Біжу оце до вас — бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати — куди й чи надовго, — аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

— От бачиш. Чи ж я не казала, чи ж я не благала його — поїдьмо куди, заберім діти... — мало не плакала пані Наталя, притискаючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

— Ет, що тепер про се говорити! — роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він кури́в папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

— Ах, що робиться... що тільки робиться...

Се говорив хтось інший високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька кругленька жінка. Шапочка з'їхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на ньому пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви? Де ви? — Вона ні з ким не привіталась, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі... ви ще живі? А я думала... Вже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сікача...

— Котрого?

— Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте, кого я бачила в юрмі? Народ... Селян... в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих статечних хліборобів... Там були люди з нашого села, тихі, спокійні, працюваті...

— То гірший елемент, Тетяно Степанівно, — обізвався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втекла звідти, бо мене хотіли побити: то стара дика ненависть до пана, хто б він не був. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибіру, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусів, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати, як другі. А деякі виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилували...

— Ах, жах який, — шепнула якось механічно пані Наталя.

Вона все ще сиділа витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте... — нетерпляче перебила вона розмову.

З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. "А-а-а... а-а-а..." — одбивали високі стіни змішані згуки, і тут десь близько почулось тупотіння ніг по камінню вулиці.

— А, підлість... підлість... Я йду на вулицю... — стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накинулись всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмере без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валер'ян. — Заберіть дітей у другу хату, втихомирте як-небудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками, і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тихими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі, — обізвалась Тетяна Степанівна, — маєте таку славу наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! Моя Варвара — золота жінка... Се наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна. І, уявіть собі, бере всього-на-всього три карбованці на місяць...

— Добрий характер має, — додав пан Валер'ян. — Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить.

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона, властиве, прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові після його промов на мітингах небезпечно сидіти вдома. Лучче б перечекати сей лихий день десь у сусідів, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучше сидіти вдома, не з'являтись на вулиці. Квартири їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумують, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома... Що буде, те й буде...— заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишилися самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся ж так дуже, — заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним. — Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи та й розійдуться...

— Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними...

— Та-ак, певно, що хуліганів... —...І не дійде до того, щоб проливалась кров...

— Ах, боже!.. певно, не дійде до того, щоб...

Тепер, коли вони лишилися самі, без людей, в сій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов гримлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій зlobі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний! Вона те знала.

Ну, а коли придуть до них? Що ж, коли придуть, вони заставлять двері меблями і будуть захищатись до краю. Вони забарикад...

— Дзень-дзелень... дзень-дзень!

Сильний, різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи...— не одчиняй, — благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скавав, хрипів, казився. Чубинський кинувсь до кухні. — Варваро! Варваро!..

— Тс... не кричи так...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити. Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять... Зараз ідуть через кухню.

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ходу кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється... Б'ють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчат... Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

— Ах, боже! — Іваненка стягли з звощика і розбили голову. Маєте два. Залізко мусив присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, знесла. Нас оддали п'яній голоті... Треба всім зібратись на майдан коло Думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба зібратися і одбиватись оружно!

Доктор кричав так сильно, немов на площі перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. "Ах, тихше... тихше..., почують..." — благали її очі і болісний вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала:

— О пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, боже...

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер, — кричав він, — і ходім зараз!

— Я не маю револьвера, — сердито скрикнув Чубинський.

— Ф'ю-у! — аж свиснув доктор. — Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Не-е, голубчики, так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

— Куди? — кричав собі пан Валер'ян. — Це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками і з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою

безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о ні, а всім, це очевидячки... Він озирнувся по хаті. Жінка стогнала напівпритомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втекти? Куди? Десятки планів займались у його мозку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звірячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів. "Не втрачай голови... не втрачай голови..." — говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіра, що піймався в пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що-о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, сніданок?

— Сніданок? Не треба. Ви ж чули?

— Чому не чула... Х-ха!

Те "х-ха!" зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів б'ють...— жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а... І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати... ха-ха-ха!.. Слава ж тобі, господи, дочекалися люди...

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї налялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заяложеним убранням.

— Ха-ха-ка!.. а-ха-ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клетотів у грудях і лиш, як піну, викидав окремі слова:

— Ха-ха-ха! всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а-ха-ха!.. — вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скавав по хаті, і було од нього так болісно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть! — скрикнула вона тонко й пронизувано. — Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скоса на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ногою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості. Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар.

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хотів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли, разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикриту... Як у барлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!..

Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку. — Не бачила? Піди подивися... Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом.— Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувати гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш? — кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув щосили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла під високою стелею. Вікно відскочило, вдарилось половинками в лутки, і в хату віллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув досередини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних згуків.

— Чом вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

— А-а-а...— неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

— А-а-а...— котилось ближче щось дике, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скавав по вулиці звощик, і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

— А-а-а... а-а-а...

1906, Чернігів

[30] — чорносотенці — члени монархічних організацій "чорних сотень"
— озброєних загонів для боротьби проти революційного руху 1905-1917
pp